

УДК 811.161.2'373.232.1(477.63/.64+477.72)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/72-2-23>

Ірина ІЛЬЧЕНКО,
orcid.org/0000-0003-0454-1106
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна) *irynailchenko2017@gmail.com*

НАДВЕЛИКОЛУЗЬКІ ПРІЗВИЩА – МАРКЕРИ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Стаття присвячена аналізу прізвищ Надвеликолузьжя, оскільки дослідження антропонімікону має велике значення у вирішенні питань, пов'язаних з історією, мовою, етногенезом народу. Вивченню регіональної антропонімії останнім часом приділяється значна увага, оскільки прізвища кожного регіону України – це своєрідна лінгвістична пам'ятка, через яку можна простежити історію конкретного регіону.

Визначено, що надвеликолузькі прізвища сформувалися в процесі складного історичного розвитку, а заселення регіону відбувалось у декілька етапів, які вплинули на формування цього антропонімного простору.

Встановлено, що досить значна кількість прізвищ залишається поза основними семантичними групами. З точки зору історії української мови особливо цінною є низка прізвищ, утворених від козацьких прізвиськ, яких чимало на теренах Надвеликолузьжя. Особливістю є те, що ці прізвиська, утворені від вигуків або звуконаслідувальних слів, що є досить рідкісним явищем в українській антропонімії. Вигук та звуконаслідувальні слова разом з інтонацією, іноді й мімікою та жестами виражають емоції українця, не називаючи їх.

До прізвищ, утворених від вигуків, слід зарахувати й такі слова та словосполучення, що виражають старовинні привітання, прощання, подяку, здивування. Подібні прізвиська надавались людям, які часто без потреби повторювали згадані слова. Прізвища, утворені від вигуків та звуконаслідувальних слів, ставали прізвиськами, а згодом і прізвищами, внаслідок чого одержали форми відмінювання, інколи змінили й наголос.

Часто у надвеликолузьких прізвищах, крім загальноживаних слів, виступає діалектна лексика. У прізвищах відображаються етапи і джерела формування народної мови, тому територіальні діалекти – це своєрідний арсенал народної мудрості, що віками живить всю складну систему української антропонімії. Аналіз особливостей внутрішньої мотивації прізвищ цього регіону відображає зв'язок з конкретними історичними подіями, культурними традиціями, національними особливостями.

Ключові слова: антропонім, антропонімікон, вигук, Надвеликолузьжя, прізвище, прізвищева система.

Iryna ILCHENKO,
orcid.org/0000-0003-0454-1106
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine) *irynailchenko2017@gmail.com*

NADVELYKOLUZHCHIA'S SURNAMES AS MARKERS OF THE HISTORY OF THE NATIVE LAND

The article analyses surnames of Nadvelykoluzhzhia and their significance in understanding the history, language, and ethnogenesis of the anthroponymicon. Regional anthroponyms have received significant attention recently, as they serve as linguistic monuments that allow tracing the history of a particular region in Ukraine.

It has been determined that the surnames of Nadvelykoluzhzhia were formed through a complex historical development. The settlement of the region occurred in several stages, which influenced the formation of this anthroponymic space.

It has been established that a considerable number of surnames fall outside the main semantic groups. From a historical perspective of the Ukrainian language, surnames formed from Cossack nicknames, which are abundant in the Nadvelykoluzhzhia region, are particularly valuable. These nicknames are unique in that they are formed from exclamations or onomatopoeic words, which is a relatively rare occurrence in Ukrainian anthroponyms. Ukrainians often express their emotions through exclamations, onomatopoeic words, intonation, facial expressions, and gestures, rather than explicitly naming them. This non-articulated way of expression is inherent in the nation.

Surnames derived from interjections also include words and phrases that express ancient greetings, farewells, gratitude, and surprise. Such nicknames were given to people who regularly repeated the words unnecessarily. Surnames derived from interjections and sound-alike words became nicknames, and later surnames, which were then inflected and sometimes changed in accent.

Nadvelykoluzhzhia's surnames frequently include dialect vocabulary in addition to commonly used words. These surnames reflect the stages and sources of the formation of the national language. Therefore, territorial dialects serve as an arsenal of folk wisdom that has fed the entire complex system of Ukrainian anthroponyms for centuries. The analysis of the peculiarities of the internal motivation of the surnames of this region reflects the connection with specific historical events, cultural traditions, and national characteristics.

Key words: anthroponym, anthroponymicon, exclamation, nadvelykoluzhzhia, surname, surname system.

Постановка проблеми. Особливо багатою історичною та лінгвістичною інформативністю відзначаються прізвища – наймолодший клас антропонімів. І. Франко вказував на той факт, що прізвище виникає в суспільстві, яке досягло відповідного рівня розвитку. У країнах стародавнього світу, наприклад у Єгипті, Сирії, Ізраїлі, як і в слов'ян, особа задовольнялась одним іменем. У греків, які сягнули значно вищого рівня цивілізації, уже в гомерівській часах бачимо сильно зарисований дуалізм, тобто звичай називати чоловіка не лише його власним ім'ям, але надто ще для відрізнення від інших із таким самим іменем, відповідно змодифікованим іменем його батька (Франко, 1982: 392).

Вивченню регіональної антропонімії останнім часом приділяється значна увага, оскільки прізвища кожного регіону України – це своєрідна лінгвістична пам'ятка, через яку можна простежити історію конкретного регіону. Прізвища Надвеликолужжя не є виключенням, вони є маркерами історії краю.

Аналіз досліджень. Прізвища різних регіонів України часто ставали об'єктом наукових студій. Українська антропоніміка має низку праць присвячених дослідженню прізвищ Закарпаття (П. Чучка), Лівобережної України (І. Сухомлин), Лемківщини (С. Панцьо), Бойківщини (Г. Бучко), Гуцульщини (Б. Близнюк), Опілля (Г. Панчук), Житомирщини (Л. Ящук), південно-східної України (В. Познанська), Лубенщини (Л. Кравченко), Нижньої Наддніпрянщини (І. Ільченко), Середньої Наддніпрянщини (Ю. Бабій), Дніпровського Припоріжжя (В. Горпинич, І. Корнієнко), Уманщини (Ю. Блажчук), північної Донеччини (Н. Булава), Центральної та Східної Донеччини (Ю. Новикова) та багато інших. Проте прізвища Надвеликолужжя як маркери історії рідного краю ще не досліджувались. Це і визначає актуальність теми.

Мета статті – з'ясувати особливості надвеликолужського антропонімікону, його унікальність, неповторність, а також визначити як в прізвищах відображена історія краю.

Виклад основного матеріалу. Прізвища Надвеликолужжя сформувалася в процесі складного історичного розвитку. Численні племена і народи за довгі століття свого перебування на цій території залишили свої назви, пов'язані не тільки з

природнокліматичними умовами і господарським побутом, але й з окремими історичними подіями. Історія Великого Лугу сама по собі складна й суперечлива. Мабуть, важко знайти ще такий регіон, який зазнав би стільки міграцій народів, які спричинилися до корінних змін у політичному, соціально-економічному і культурному житті краю (Ільченко, 2003: 21).

Заселення регіону відбувалось у декілька етапів, які вплинули на формування антропонімного простору Надвеликолужжя. Заселення регіону відбувалось в декілька етапів. Це й поява поселень у кінці ХУІІІ ст.; стихійна та офіційна колонізація після скасування Січі; поява Олександрівської фортеці, а з часом міста Олександрівська; перейменування у Олександрівська у Запоріжжя. ХХІ століття також вносить свої корективи на антропонімікон Надвеликолужжя.

Джерельною базою надвеликолужських прізвищ можна вважати реєстр війська Запорозького низового 1649 року. Запорозькі козаки, перебуваючи в Січі без жінок і без нащадків та водночас щорічно, а часом і щоденно кількісно зменшуючись від воєн, хвороб і старості, всіляко намагалися поповнити свій склад і збільшити своє військо. Отож зрозуміло, чому козаки приймали у своє товариство кожного, хто приходив до них і брав на себе певні зобов'язання, необхідні для вступу в Січ. На Січі можна було зустріти представників різних народностей, вихідців чи не з цілого світу – українців, поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, італійців, іспанців, англійців (Яворницький, 1990: 115).

Мотиви, що змушували багатьох шукати притулку на Запоріжжі, були різними: в Січ ішли люди «і з доброї волі і з неволі», «з-під пана тікали», хто натерпівся від тяглових повинностей, усі ображені й принижені за свою віру й народність.

У долинах Дніпра та його притоків запорозькі козаки засновували свої поселення. Багато хуторів – зимівників знаходилося у Великому Лузі – території між Дніпром, верхньою й середньою течією ріки Кінської, у межах сучасного Запорізького, Кам'янсько-Дніпровського та Василівського районів. На цій території сталось чимало історичних подій, пов'язаних із діяльністю запо-

розьких козаків. Взагалі ж волелюбні запорожці почували себе в хащах Великого Лугу, як у рідній домівці. Найбільше козаків оселилося у Великому Лузі 1775-го року, коли царизм зруйнував Запорозьку Січ (Ільченко, 2003: 39).

Наступними важливими джерелами надвеликолузьких прізвищ стали історико-етнографічні записи Я. Новицького, Д. Яворницького, Архів Коша Нової Січі (опис справ 1713–1776 рр.) та Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1736–1775 рр.).

Московський уряд постійно утискував надвеликолузьких козаків, побоюючись відродження Січі. Їхні землі роздавали придворним. Поряд із козацькими зимівниками осідали рекрути, селяни-кріпаки. Це призвело до виникнення в останній чверті XVIII ст. на території сучасної Запорізької області нових міст і містечок. Заселення регіону мало великий вплив на його суспільний устрій, на його економіку. Інтенсивний початок колонізації території припадає на II половину XVIII ст. У зв'язку з притоком переселенців швидко зростала загальна кількість населення краю.

Інтенсивне заселення регіону в XX ст. вплинуло і на зміни в етнічному складі місцевого населення, що не могло не позначитися на надвеликолузькому антропоніміконі. Тому, ще одним важливим джерелом можна вважати дані архівів та власноручні записи.

Досить значна кількість прізвищ залишається поза основними семантичними групами. З точки зору історії української мови особливо цінною є низка прізвищ, утворених від козацьких прізвищ, яких чимало на теренах Надвеликолужжя. Особливістю є те, що ці прізвища, утворені від вигуків або звуконаслідувальних слів, що є досить рідкісним явищем в українській антропонімії. Вигуки та звуконаслідувальні слова разом з інтонацією, іноді й мімікою та жестами виражають емоції українця, не називаючи їх, відтворюють нечленороздільні є притаманний нації спосіб. Вигуки в мові виступають заміниками речень. Відвигукових прізвищ нараховується близько п'яти десятків: *Бемкало, Гагало, Гакало, Гейганко, Генакало, Гетькало, Гойда, Гонкало, Гупало, Кукуруко, Охонько, Тарадара, Таратура, Уханенко, Хихаленко, Цись, Чук* тощо.

Ніхто не може сьогодні сказати, чому хтось одержав прізвища *Аука*, можливо від вигуку «*ау*» (НТС, 1998, I: 65); *Гейко* – «людина, яка повторювала *гей*» (Словарь української мови, 1996-97, I: 45); *Дейко, Дейкало* – «людина, яка повторювала *нука дейко*» (Словарь, 1996-97, I: 39); *Хохотва* – «звуконаслідування *хо-хо*» (НТС, 1998, IV: 758);

Шкаберня – «говорити невправно, незрозуміло» (НТС, 1998, IV: 487).

Певну ваду або особливість мовлення відображена первісно значна частина прізвищ на – *ало*: *Бакало, Бякало, Гакало, Гачало, Вакало, Вякало, Какало, Кудекало, Мунюкало, Няйкало, Пикало, Псюкало, Сакало, Трикало, Тукало, Тулюкало, Цокало, Цмокало, Шмакало, Штокало (Штокаленко), Хрупало*. Значення деяких прізвищ можна знайти у словниках української мови, а саме: *Бакало (Бякало)* – «балакати, розмовляти» (ЕСУМ, 1982, I: 119); *Гакало* – «той, хто часто повторює *га*» (ЕСУМ, 1982, I: 444); *Какало* – «той, хто часто повторює *како*» (ЕСУМ, 1985, II: 312); *Кудекало* – «людина, яка часто повторює слово *куди*?» (Словарь, 1996-97, II: 103); *Штокало* – «людина, яка часто повторює слово *што*» (Словарь, 1996-97, IV: 514).

Серед сучасних прізвищ Надвеликолужжя продовжують функціонувати такі прізвища: *Гакало* → *Гакаленко, Гакаленчук, Гакальський*; *Какало* → *Какаленко*; *Тюкало* → *Тукаленко*; *Штокало* → *Штокаленко*.

Прізвища, які утворилися внаслідок звуконаслідування або складання частки та прислівника. *Андибер* – певно пішло від «*анде*» – онде, там – складного прислівника, що виник в результаті злиття вказівної частки *ан*, співвідносно з *он*, і прислівника *де* (НТС, 1998, I: 72). Так могли постати і прізвища (згодом прізвища) від деяких вигуків і звуконаслідувальних слів, а саме: *Бех* – *бех* «вигук на позначення шуму від удару при падінні, паралельно до *бах, бух*» (ЕСУМ, 1982, I: 179); *Гил* – *гиля* – *гиль* (яким відганяють гусей) (Словарь української мови, 1996-97, I: 283); *Гоц* – «*гоц*» те саме, що *гоп* – означає стрибок (ЕСУМ, 1982, I: 577); *Гук* – *гук* «гомін, галас» (ЕСУМ, 1982, I: 615); *Гуц* – *гуць* «вигук при підстрибуванні» (ЕСУМ, 1982, I: 629-630); *Куч* – *куч!* (вигук, яким женуть телят) (Словарь, 1996-97, II: 334); *Пац* – слово, що означає звук від удару долоною (ЕСУМ, 2003, IV: 321); Б. Грінченко зазначає у словнику, що вигуком «*паць*» кличуть свиней (Словарь, 1996-97, III: 103); *Шамичек* – «*шам*» звуконаслідування, що означає глухий звук від човгання, тертя, шепелявого мовлення» (НТС, 1998, IV: 852). До прізвищ, утворених від вигуків, слід зарахувати й такі слова та словосполуки, що виражають старовинні привітання, прощання, подяку, здивування: *Алілуй, Божебронь*. Подібні прізвища надавалися людям, які часто без потреби повторювали згадані слова. Прізвища, утворені від вигуків та звуконаслідувальних слів, ставали прізвищами, а згодом і прізвищами,

внаслідок чого одержали форми відмінювання, інколи змінили й наголос.

Породженням відчайдушного й розкутого духу запорозького січового товариства є, очевидно, така своєрідна не лише за значенням сполучуваних основ, а й за самим способом творення група прізвищ, що не має аналогів в антропонімії інших слов'янських мов. То ж і не дивно, що попри всілякі геноциди українського народу збоку російського царату й більшовицького режиму такі прізвища не зникли, а збереглися донісши до нас влучну характеристику їх першопосіт. Справжню кмітливість і дотеп виявляли січовики, щоб і в прізвиськах закарбувати відважний, веселий і своєрідний характер українського народу.

Часто у надвеликолузьких прізвищах, крім загальноживаних слів, виступає діалектна лексика. Дослідження особової ономастики в просторовій інтерпретації та у зв'язках з історично-діалектологічними даними надвеликолузького регіону як територіально-діалектного угруповання виявляє закономірності й ознаки, що мають важливе значення для історії мови. Безперечно, що історія формування надвеликолузької антропонімії не може розглядатися без належного врахування тих факторів взаємовпливу і взаємозв'язку, які мали місце в минулому і які виразно виявляються в синхронному їх розвитку насамперед із сусідніми діалектно-ономастичними ареалами.

Прізвища людей відображають усі етапи формування народної мови, побуту, звичаїв, культури. Діалектні лексеми – це своєрідний арсенал народної мудрості, що віками живить всю складну систему української антропонімії, це те центральне мовноетнографічне середовище, де народжуються та визрівають народні часом, кострубаті й екстравагантні, прізвиська, що у свій час стали основним ядром для утвердження різноманітними шляхами офіційних прізвищ людей. Фонетичні, лексико-граматичні особливості, склад і природа сучасних особових назв цілком відповідають народному духові живого мовлення, тому словесному та емоційно-експресивному колориту, його багатству й відтінкам, що властиві тільки вічно живому слову (Сухомлин, 1969: 102). Прізвища, в основі яких лежить діалектна лексика, ми зустрічаємо як в історико-етнографічних записах, так і в сучасному антропоніміконі надвеликолузького регіону. Так, досить поширене прізвище *Баглай* → *Баглаенко* – основа від діалектного слова *баглай* «ледар» (ЕСУМ, 1982, I: 109); *Базалій* → *Базаленко* – основа від діалектного *базалій* «вайло, тухтій, неповоротка, незграбна людина» (ЕСУМ, 1982, I: 113).

Крім того, є ціла група прізвищ, які на перший погляд здаються запозиченими, зокрема тюркськими, хоча вмотивовані діалектними словами. Наприклад, *Барабаши*, *Бардаши*, *Бахмат*. *Барабаши* – очевидно, що прізвищева назва пов'язана з українськими діалектними апелятивами *бараб*, *бараба* «бродяга», «волоцюга», «зайда», «пройдисвіт», «незаможний зайшлий робітник, який працює на найманих роботах» (ЕСУМ, 1982, I: 137); *Бардаши* – діал. *бардаш* «велика сокира; теслярська сокира» (Словарь, 1996-97, I: 29); *Бахмат* – діал. «незграбний, неповороткий» (ЕСУМ, 1982, I: 153); *Бреус* – діал. *бреус* «незграбна, нетактовна, велика на зріст людина» (ЕСУМ, 1982, I: 253); *Верещак* – діал. *верещака* «страва з свинячої грудинки» (СУМ, I: 329); *Говура* – діал. *гавура* «неохайна людина; від неохайності в неї завжди заїди» (ЕСУМ, 1982, I: 417); *Гужва* – діал. *гужва* «розпарена гілка для зв'язування» (ЕСУМ, 1982, I: 613); *Жмака* – діал. *жмака* «затискач» (ЕСУМ, 1985, II: 301).

Більшість надвеликолузьких прізвищ кувалася в горнилі Запорозької Січі, бо саме тут уперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. За звичаями Запорозької Січі новоприбулий повинен був вибрати нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Група цих прізвищ має виразний гумористичний відтінок, образність та влучність, відображає дотепність їх творців, прізвища такого типу – явище феноменальне. Це генокод і духовний скарб українського народу (Гончар, 1989: 277-278).

Висновки. Можна стверджувати, що більшість надвеликолузьких прізвищ постало з іронічних та жартівливих прізвиськ, які могли утворювались від вигуків, звуконаслідувальних або діалектних слів. Оскільки першими поселенцями Надвеликолузжя були запорозькі козаки, то основою їх прізвищ є колишні прізвиська, причому досить часто образні, влучні, гумористичні. Якраз цей особливий пласт прізвищ становить значні труднощі у визначенні першооснови, бо на сьогодні в багатьох випадках справжні мотиви номінації встановити важко, тому можуть бути різні гіпотези.

У прізвищах відображаються етапи і джерела формування народної мови, тому територіальні діалекти – це своєрідний арсенал народної мудрості, що віками живить всю складну систему української антропонімії. Ці слова становлять мовноетнографічне середовище у якому народжуються народні назви (прізвиська), які з часом становляться основами для прізвищ людей. Фонетичні, лексико-граматичні особливості, склад і природа сучасних прізвищ цілком відповідають

народному духові живого мовлення, тому словесно-емоціональна – експресивному колориту, його багатству й відтінкам, що властиві тільки вічно живому слову. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей прізвищевої системи Надвеликолужжя.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т.
НТС – Новий тлумачний словник української мови: у 4 т.
Словарь – Словарь української мови: у 4 т. / упорядкував з додаванням власного матеріалу Борис Грінченко).
СУМ – Словник української мови: в 11 т.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончар О. Саморозквіт нації. *Мова рідна, слово рідне*. Київ, 1989. С. 277–278.
2. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2003. 166 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1983–2003. Т. I–IV.
4. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Київ: Наукова думка, 1998. Т. 1–4.
5. Словарь української мови: у 4 т. / упорядкував з додаванням власного матеріалу Борис Грінченко). Київ: Наукова думка, 1996–1997. Т. 1–4.
6. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
7. Сухомлин І. Д. Діалектно-територіальна лексика як джерело творення українських прізвищ Середньої Наддніпрянщини. *Народні говори Наддніпрянщини*. Дніпропетровськ: ДДУ, 1969. С. 99–121.
8. Франко І. Причинки до української ономастики. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 36. С. 391–426.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 577 с.

REFERENCES

1. Honchar, O. (1989). Samorozkvit natsii [Self-development of the nation]. *Mova ridna, slovo ridne* [Native language, native word]. Kyiv. P. 277–278 [in Ukrainian].
2. Ilchenko, I. I. (2003). Antroponimiia Nyzhnoi Naddnyprianshchyny v yii istorychnomu rozvytkovi (Nadvelykoluzkyi rehion) [The onomonymy of the Lower Dnieper area in its historical development]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Zaporizhzhia. 166 p. [in Ukrainian].
3. Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. [Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.] / redkol.: O. S. Melnychuk (holov. red.) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1983–2003. Vol. I–IV [in Ukrainian].
4. Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 4 t. [New explanatory dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols]. Kyiv: Naukova dumka, 1998. Vol. 1–4 [in Ukrainian].
5. Slovar ukrainskoi movy: u 4 t. [Dictionary of the Ukrainian Language: in 4 vols.] / uporiadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko. Kyiv: Naukova dumka, 1996–1997. Vol. 1–4 [in Ukrainian].
6. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian Language: in 4 vols.]. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. Vol. I–XI [in Ukrainian].
7. Sukhomlyn, I. (1969). Dialektno-terytorialna leksyka yak dzherelo tvorennia ukrainskykh pryzvyshch Serednoi Naddnyprianshchyny [Dialect-territorial lexicon as a source of creation of Ukrainian surnames of the Central Dnipro region]. *Narodni hovory Naddnyprianshchyny* [Folk languages of the Dnieper region]. Dnipropetrovsk: DDU. P. 99–121 [in Ukrainian].
8. Franko, I. (1982). Prychynky do ukrainskoi onomastyky [The additions to Ukrainian onomastics]. In *Zibrannia tvoriv: U 50 t.* [Collected works: In 50 v.] Kyiv: Naukova dumka. Vol. 36. P. 391–426 [in Ukrainian].
9. Yavornytskyi, D. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv* [History of Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1. 577 p. [in Ukrainian].